

Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης στη Δολίχη της Θεσσαλίας

Στην πλατεία του χωριού Δολίχη στην επαρχία Ελασσόνας (βόρεια Θεσσαλία), υπάρχει μία εκκλησία αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Κυρίου. Αποτελείται από μιας πτέρυγας ξύλινη σκεπή, κυρίως ναό, με θολωτό νάρθηκα στον οποίο ένας θολωτός εξωνάρθηκας προστέθηκε σε μετέπειτα εποχή. Η εκκλησία έχει επιμηκυνθεί στο σχέδιο – σχεδόν παραλληλόγραμμη – και οι διαστάσεις της είναι μέτριες: 14,50x4,70 μ. Η αψίδα του ιερού τροποποιεί το παραλληλόγραμμο σχέδιο, ενώ είναι ημικυκλική στο εσωτερικό με 2,35 μ. διάμετρο. Στην εξωτερική πλευρά η αψίδα είναι τρίπλευρη και ασύμμετρη.

Η περιοχή του Ιερού, του οποίου οι εξωτερικές διαστάσεις είναι 1,30x3,25 μ. χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ένα ξύλινο τέμπλο ή εικονοστάσιο. Το πάτωμα του ιερού είναι 1,10 μ. ψηλότερα από το ναό και το ιερό και ο ναός επικοινωνούν με την ωραία πύλη και την πόρτα του ναού. Οι αψίδες λείπουν από τον προναό και το διακονικό. Αντί αυτών στην Αγία Τράπεζα) μία εσοχή στο βόρειο τοίχο χρησιμοποιήθηκε για την προετοιμασία του άρτου και οίνου της Θείας Ευχαριστίας. Σε οριζόντια θέση αυτό είναι παραλληλόγραμμο (0,65x0,50 και 1,10 μ. ύψος) τελειώνοντας σε ημικύκλιο στην κορυφή. Αυτή φέρει ένα κεντρικό σταυρό με μία περίτεχνη εξωτερική γραμμή. Και ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ιερού (όπου η εσοχή για την πρόθεση είναι σήμερα) είχε μικρές αψιδωτές πόρτες. Τώρα έχει τοίχο.

Μία λεκάνη περιελήφθη στο χτίσιμο του τοίχου της βορειοανατολικής πλευράς του Ιερού. Σε οριζόντια θέση έχει σχήμα ενός τετάρτου του κύκλου, με ακτίνα 0,42 μ. και βάθος 0,85 μ. Το κυκλικό περίγραμμα είναι 0,07 μ. διάμετρο. Ο βωμός έχει χτιστεί εφάπτομενος στον τοίχο της αψίδας. Το ότι είναι μετέπειτα δομής είναι φανερό από τη συνεχόμενη κάθετη ένωση μεταξύ αυτού και της χτιστής αψίδας. Μία σχεδόν παραλληλόγραμμη πέτρινη πλάκα με διαστάσεις 0,90x0,60x0,15 cm καλύπτει το βωμό.

Κατά τη διάρκεια της επισκευής, δουλειά που ανέλαβε η Αρχαιολογική Υπηρεσία για να ενδυναμώσει του μνημείου τα θεμέλια, επιβεβαιώθηκε ότι η αψίδα του Ιερού και ο ανατολικός τοίχος εφάπτονταν με ένα μεγαλύτερο τοίχο που ανήκε στο χώρο της κολυμπήθρας.

Επισκευή

Το εσωτερικό
της εκκλησίας
της μεταμόρφωσης
του κυρίου
είναι
ημικυκλικό
στο εσωτερικό
με 2,35 μ.
διάμετρο
στην εξωτερική
πλευρά η αψίδα
είναι τρίπλευρη
και ασύμμετρη

Αυτή η αναγνώριση εδραιώθηκε από την παρουσία ψημένων τούβλων. Ένα παράθυρο με δύο φύλλα στην αψίδα του Ιερού είναι 0,70 μ. ψηλό με τη βάση του 1,60 μ. από το πάτωμα. Ο κυρίως ναός είναι σχεδόν παραλληλόγραμμος με φτωχές εσωτερικές διαστάσεις των 5,10x3,30 μ. 4 μικρές ρηχές τυφλές αψίδες υπάρχουν στην εξωτερική όψη του βόρειου και νότιου τοίχου, δύο στον κάθε τοίχο κατά μήκος των πλευρών και της σοφίτας των τυφλών αψίδων. Στο βόρειο τοίχος υπάρχουν αμυδρά ίχνη μπογιατίσ από μία στρώση βαμμένης διακόσμησης πριν από αυτή που είναι εμφανής τώρα στην εκκλησία.

Ο ναός φωτίζεται από 3 παράθυρα: δύο στον βόρειο και 1 στο νότιο τοίχο, δηλαδή στο κοίλωμα της προαναφερθείσας τυφλής αψίδας. Τα ανοίγματα των παραθύρων φτιάχτηκαν σε μετέπειτα εποχή από τις τοιχογραφίες, γιατί αυτές έχουν καταστραφεί στο σημείο όπου τα παράθυρα είναι τοποθετημένα. Δύο μικρά, στενά θολωτά παράθυρα υπάρχουν επίσης στο υψηλότερο μέρος της νότιας πλευράς του ναού.

Ο ναός είναι καλυμμένος από μαυρισμένη ξύλινη σκεπή της οποίας τα δοκάρια είναι ορατά στο εσωτερικό. Ο κορφιάς της σκεπής είναι 6 μ. από το έδαφος. Η σκεπή συνεχίζει πάνω από την περιοχή του βωμού, αλλά η καμάρα του Ιερού καλύπτεται από χαμηλότερη, ανεξάρτητη, τριεδρική σκεπή.

Ο νάρθηκας έχει σχέδιο σταυρωτό μέσα σε τετράγωνο χάρη στις 4 τυφλές αψίδες (κάπου 0,50 – 0,60 μ. πάχος) με ένα άνοιγμα στην κάθε πλευρά εσωτερικά. Ο νάρθηκας καλύπτεται από ένα θόλο που ακουμπά σε 4 στηρίγματα που δημιουργούνται μεταξύ των 4 τυφλών αψίδων. Μία κωνική εξωτερική σκεπή καλύπτει τον ημισφαιρικό εσωτερικό θόλο. Οι τοίχοι υψώνονται πάνω από τις πλαϊνές αψίδες. Καλύπτονται από λεπτή σκεπή και βόρεια και νότια.

Το εσωτερικό του νάρθηκα 3,15x3,25 μ. χωρίζεται από τον προ νάρθηκα με ένα πλάγιο τοίχο κάπου 0,60 μ. πάχους. Ο προνάρθηκας και ο νάρθηκας επικοινωνούν με ένα κεντρικό άνοιγμα στον τοίχο. Αυτή η είσοδος 1,20 μ. πλάτος και 2,30 μ. ύψος, έχει πάνω της ένα τρέκι και περιέχει μία βαριά ξύλινη διπλή πόρτα.

Ο νάρθηκας φωτίζεται από 4 στενά μονά καμαρωτά παράθυρα στη νότια καμπύλη του θόλου. Ο προνάρθηκας είναι σχεδόν παραλληλόγραμμος με μικρές διαστάσεις 2,40x3,50 μ. Μία μονή πόρτα στην μέση περίπου του δυτικού τοίχου του προνάρθηκα παρουσιάζει τη μόνη είσοδο στο ναό.

Η όψη σκεπάζεται από μία παχιά καμάρα. Οι ξύλινοι παραστάτες και το πρέκι, καλυμμένα με οδοντωτά σκαλίσματα, σχηματίζουν μία βαριά ξύλινη διπλή πόρτα. Μία πέτρινη λεκάνη έχει χτιστεί στη βορειοανατολική γωνία του προνάρθκα. Η ένωση στο σημείο που συναντά τον βόρειο και ανατολικό τοίχο δείχνει ότι είναι μετέπειτης εποχής.

Ο προνάρθκας καλύπτεται από ένα κοίλο θόλο κατά μήκος του ανατολικό – δυτικού άξονα της εκκλησίας. Αυτό το μέρος της εκκλησίας είναι μεταγενέστερη προσθήκη, ολοφάνερο από το σημείο όπου το χτίσιμο και ο κοίλος θόλος ενώνονται με την αρχική δομή. Ο προνάρθκας καλύπτεται από μαυρισμένη σκεπή με κεντρικό δοκάρι 5,20 μ. από το πάτωμα.

Ο βόρειος και νότιος τοίχος του προνάρθκα περιέχουν μία καμάρα η κάθε μια, αλλά αυτές έχουν τώρα χτιστεί. Επιπλέον, αυτά τα ανοίγματα θα είχαν επεκταθεί ως το πάτωμα. Ο προνάρθκας φωτίζεται από ένα παραλληλόγραμμο παράθυρο στη χτιστή καμάρα του νότιου τοίχου.

Ορατή ακριβώς μπροστά στην είσοδο του ναού είναι μία επιμήκυνση παραλληλόγραμμη από βορά προς νότο, περιβαλλόμενη από 0,50 – 0,55 μ. πάχους τοίχο, διατηρημένη σήμερα σε ύψος 0,65 μ. Αυτό έχει απομείνει μόνο από έναν πρόσφατα χτισμένη δεύτερο προνάρθκα που αφαιρέθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά τη διάρκεια των πρώτων επισκευών στο μνημείο. Ίχνη της σκεπής αυτού του δεύτερου προνάρθκα φαίνονται στον τοίχο της εκκλησίας στη δυτική όψη.

Οι τοίχοι του κτιρίου είναι 0,60 – 0,80 μ. παχύς και είναι χτισμένοι από άγρια πέτρα ενωμένη με μεγάλη ποσότητα λάσπης. Ασβεστόλιθοι χρησιμοποιήθηκαν κυρίως, μαζί με μερικά κομμάτια γρανίτη και σχιστόλιθων. Ακόμη και πορώδη πετρώματα συναντάμε. Ο δυτικός τοίχος του πρώτου προνάρθκα αρχικά ήταν συνεχόμενος βόρεια και νότια, όπως μαρτυρούν οι ~~απομεινάντες~~ λίθοι.

Πάνω από την είσοδο, στη δυτική όψη, υπάρχει μία θαλωτή εσοχή παραλληλόγραμμη σε οριζόντια περιοχή. Η εσοχή κάποτε περιείχε μία τοιχογραφία της μεταμόρφωσης, η αφιέρωση της εκκλησίας.

Ο τρούλος, οι περιοχές οι επαπτόμενες σ' αυτόν και ο νάρθηκας έχουν χωριστές σκεπές, οι κορνίζες των οποίων αποτελούνται από δύο διαδοχικές σειρές από πλάκες σχιστόλιθων τοποθετημένες με το σύστημα το κρεμαστό, πιθανόν μέρος της επισκευής. Άλλη μία σειρά τούβλων βρίσκεται πάνω από τους σχιστόλιθους της κορνίζας του τρούλου.

Η κορνίζα του κυρίως ναού αποτελείται από μία περιβαλλόμενη με ξύλο κορνίζα στην οποία τα δοκάρια στηρίζονται. Σανίδες τοποθετήθηκαν πάνω από τα δοκάρια και είναι ορατές από μέσα. Όλη η εκκλησία καλύπτεται από πλάκες σκεπής που λέγονται Βυζαντινές (κοίλες - κυρτές). Ξύλινα σκαλώματα είναι εμφανή στη βόρεια και νότια όψη της.

Το πάτωμα είναι στρωμένο με πλάκες. Μπροστά στο εικονοστάσιο και το ιερό το πάτωμα περιλαμβάνει επίσης ψημένα τούβλα από την κολυμπήθρα, του τύπου που υπάρχει στα θεμέλια.

Του μνημείου η κεραμο - πλαστική διακόσμηση παρουσιάζει κάποια ενδιαφέρουσα χαρακτηριστικά.

1. Εξωτερικές κεραμο - πλαστικές διακοσμήσεις της αψίδας καμάρας του Ιερού περιλαμβάνει μία καμάρα που αποτελείται από μια ζώνη πριονωτή γύρω από το διπλό παράθυρο. Αυτό συνεχίζει οριζοντίως στο σημείο που τα ημικυκλικά παράθυρα αρχίζουν, αλλά μόνο κατά μήκος της νότιο - ανατολικής πλευράς του Ιερού σε ύψος 1,60 μ. από το έδαφος. Καταλήγει στον ανατολικό τοίχο του Ιερού. Και τα δύο φύλλα του παραθύρου περιβάλλονται από μία τούβλινη ζώνη που εκτείνεται κάτω ως το περβάζι (εικόνα 7).
2. Λωρίδες τούβλινες τοποθετημένες λοξά λοξά περιβάλλουν τις τυφλές καμάρες στην νότια και βόρεια πλευρά (εικόνα 1).
3. Μία σειρά από βαθιές «χούφτες» τοποθετήθηκαν στην κάτω από τον τρούλο κορνίζα. Μερικά εδώ έχουν διατηρηθεί στη θέση τους. Αυτά είναι γυαλισμένες χρωματισμένες «χούφτες» με σκαλιστές διακοσμήσεις. Άλλων «χουφτών» μόνο το σχήμα παραμένει στο γύψο.
4. Δύο μη ομοκεντρικές καμαρωτές σειρές από μικροσκοπικές κούπες με τετράφυλλα χείλη υπάρχουν στο πάνω μέρος της δυτικής πρόσοψης (εικόνα 8). Επειδή η λάσπη του χτισίματος καλύπτει τα χείλη τους, Αυτών των κυπέλλων το μήκος και το σχήμα του σώματος δεν μπορούν ακριβώς να υπολογιστούν. Ωστόσο, αυτές οι δύο διακοσμητικές καμαρωτές λωρίδες είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, διότι οι κούπες που υπάρχουν είναι μετέπειτα εποχής από αυτά που βρίσκονται στην κυρίως Ελλάδα¹.

¹ Μικροσκοπικές κούπες της μετά - Βυζαντινής εποχής μπορούμε να δούμε στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής Κάτω Δόλον στη Μάνη της Μεσσηνίας (βλέπε Γ. Δημητροκάλης, Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας).

Του παλιού ξύλινου εικονοστασίου μόνο η διακόσμηση με ξύλινο σκάλισμα της Ωραίας Πύλης έχει διατηρηθεί μαζί με την οδοντωτή λωρίδα στην πάνω ζώνη. Στην κορυφή του τέμπλου ένας ξύλινος σκαλιστός σταυρός απεικονίζει το Χριστό Σταυρωμένο, με την ονομαζόμενη «λυπηρά» να στέκεται στην κάθε του πλευρά. Η πόρτα του 18^{ου} αιώνα είναι επιχρυσωμένη και αξιοσημείωτη για το έντονο βάθος του ανάγλυφου, κάποια σημεία του οποίου είναι τελείως κυκλικά.

Διάτρητα χάσματα υπάρχουν σε συγκεκριμένα σημεία μεταξύ των σχεδίων της ανάγλυφης διακόσμησης. Η διακόσμηση η ίδια είναι σε φύλλα: λουλούδια με έντονα πέταλα και φύλλα με χοντρά κοτσάνια. Ο Ευαγγελισμός εμφανίζεται στο πάνω μέρος της πόρτας του Ιερού με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ στ' αριστερά και την Παρθένο στα δεξιά. Τέσσερις μικρές εικόνες χαμηλά με μπορντούρα ένα σχέδιο στενού στριμμένου σκοινιού.

Αυτές οι εικόνες απεικονίζουν από αριστερά προς δεξιά: οι Ιεράρχες (Πατέρες της εκκλησίας), Αγ. Βασίλειος, Αγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος, μία φιγούρα άγνωστη και ο Αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, όλοι γνωστοί από τα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά.

Επιγραφές:

Η κτητορική επιγραφή εμφανίζεται στο εσωτερικό μέρος της πόρτας πάνω από τη δυτική είσοδο του νάρθηκα. Είναι με μαύρα γράμματα περίπου 0,03 μ. ύψος και 0,003 μ. παχύ.

Μετάφραση:

Ανεγέρθη εκ βάθρων και ανιστορίθη ο θεός και πάνσεπτος ναός του δεσπότη και κ(υρίο)ο ημών Ι(ησο)ύ Χ(ριστο)ύ: +/δια σήνδρομης δε, κόπον τε, και εξόδων + κ(υρίο)υ Μιχαήλ της Μπίλιος (δε) και ευλαβεστάτου ιερέ(ως) π(απά) κ(υρίο)υ Δημητρίου +/ και κ(υρίο)υ Κωνσταντίνου επισκό(που) κ(αι) τ(ης) συμβίου αυτού κ(αι) τ(ων) τέκν(ων) αυ(ου): κ(αι) Ιω(άννου) του Καρβούν(ου): - κ(αι) Δημητρ(ίου) του Μπουΐου +++/ χείρ Δημητ(ίου) ιερέ(ως) κ(αι)νοπότη Κ(ωνσταντίν)ου του αδελφού αυ(ού): - έτ(ους), ζκδ' (ι)ν(δικτιώνος) ζ' μηνί σεπτ(εμβ)ρ(ίω) εις τ(ήν) (πρώτην) ημέρας: +/ τέλ(ος) του ναού: +

Η επιγραφή μας πληροφορεί ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στο Χριστό τον Σωτήρα και ότι χτίστηκε τον 3κδ' (= 7024 - 5508) = 1516. Η «εκ των βάθρων» δεν είναι να την πάρουμε ως ακριβή, αλλά αναφέρεται σε επισκευή ή ανακαίνιση της εκκλησίας. Πληροφορούμαστε επίσης ότι το κόστος της δουλειάς καλύφθηκε από τον Μιχαήλ της Μπίλιος, Δημήτριο, Κων/νου Επισκόπου και της συζύγου του και των τέκνων τους Ιωάννη Κάρβο και Δημήτριο Βούϊο.

Ο «Επίσκοπος» (ο Μητροπολίτης στα Ελληνικά) είναι το επίθετο της οικογένειας, αφού ο Κων/νος ήταν παντρεμένος με παιδιά. Δεν εννοεί επισκοπικό βαθμό εδώ².

Στο τέμπλο, δεξιά της εικόνας του Χριστού μία επιγραφή με άσπρα γράμματα δηλώνει.

Επιγραφή:

.ζ.ξ.ζ. μην

μαῖος β

ημέρα Τρίτη

τέλος κ(αι) τω.Θεώ

δόξα αμήν

- δια πλ - ρρω

σ - ω δίδου

μη το Γεγρα

φ - δτ

² Βλέπε «Σ. Δαλαμπύρας». *Ανέκδοτοι επιγραφαί και χαράγματα εκ βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Ελασσόνας*, Λάρισα 1970, 80 - 81.

Τυπολογία – Χρονολογίες:

Ο μονού διαδρόμου πυρήνας της εκκλησίας εμφανίζεται να απεικονίζει όλα όσα έχουν μείνει είτε από μία αρχικά τριών διαδρόμων στοά ή από μία μονού διαδρόμου με πλαϊνούς διαδρόμους ή μία στοά με εξωτερική ζωγραφική διακόσμηση. Αυτό το συμπέρασμα στηρίζεται στα εξής:

1. Αμυδρά υπολείμματα από τοιχογραφίες και ίχνη μπογιάς στα πλαϊνά και σοφίτες των τυφλών θόλων στο βόρειο τοίχος της εκκλησίας θα έδειχναν ότι αυτές οι καμάρες ήταν κάποτε ανοίγματα σε μια σειρά από παραστάσεις (εικόνες 11, 12, 13).
2. Οι μικρές, αλλά τώρα κλειστές καμάρες στο βορινό και νότιο τοίχο του ιερού, μπορεί κάποτε να εξυπηρετούσαν την επικοινωνία μεταξύ του ιερού και των της ανεξάρτητης πρόθεσης και διακονικού θαλάμων (εικόνες 2, 4, 5).

Σε περίπτωση τριών διαδρόμων στοά (εικόνα 4) οι διάδρομοι θα είχαν χωριστεί και από τον κυρίως ναό και από το ιερό με τοίχους, οι οποίοι θα ήταν διάτρητοι με μικρά θολωτά ανοίγματα στο ιερό για να διευκολύνουν την επικοινωνία με την πρόθεση και το διακονικό. Στον κυρίως ναό, οι τοίχοι έχουν πάρει το σχήμα, τουλάχιστον εν μέρει, μιας στοάς, αποτελούμενης από κολώνες εναλλασσόμενες με δύο καμάρες³.

Αυτή είναι μάλλον μία σπάνια εκδοχή της τριών διαδρόμων στοάς και συναντάται στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα και στη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Γνωστά παραδείγματα του τύπου περιλαμβάνουν: (στη Θεσσαλία) την Παναγία στο Βαθυρέμα, Αγία (μέσα 10^{ου} αιώνα)· Επισκοπή στη Σκόπελο (1078)· Το καθολικόν του μοναστηριού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεγαλόβруσο, Αγία (13^{ου} αιώνα) (στην Εύβοια). Ζωοδόχος Πηγή στην Κάρυστο (στο Άθως) το εκκλησάκι των Αγίων Αναργύρων στη Μονή Βατοπεδίου (τέλος 10^{ου} αιώνα) (στη Νάξο) Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στην Απείρανθο (μεταξύ του 7^{ου} και μέσα του 9^{ου} αιώνα) (στην Πελοπόννησο), Άγιο Νικόλαο στα Δερβίσια της Μεσσηνίας (Παλαιολόγου), την Παναγία στα Βρέσθενα της Λακωνίας (1400) και την Κοίμηση της Παναγίας στο Βαλτεσίνικο της Γορτυνίας (18^{ου} αιώνα) (στη Βόρειο Ήπειρο - Αλβανία) Άγιο Νικόλαο στο Περονδή (10^{ου} αιώνα).

³ Στην τριών διαδρόμων στοά στη νότια πλευρά της Βαλκανικής Χερσονήσου και των Αιγαιοπελαγίτικων νησιών από το τέλος των πρώτων Χριστιανικών χρόνων ως το τέλος της Βυζαντινής εποχής, βλέπε Β. Κατσαρός, «Η μεσοβυζαντινή βασιλική της Τοιοφώνας στην Λοκρική Φωκίδα, στο: Αντιφών Εκθέσεις προς τιμήν του καθηγητού Ν.Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, 581 – 615, όπου τυπολογικές ημερομηνίες παρέχονται όπως μέθοδοι σκεπής, ο τρόπος με τον οποίο οι διάδρομοι χωρίζονται από την επικοινωνία με την πρόθεση και το διακονικό, καθώς επίσης η επικοινωνία αυτών των θαλάμων με το ιερό.

Ο τύπος των τριών διαδρόμων στοών με κολώνες εναλλασσόμενες ανάμεσα σε δύο καμάρες, είναι παρόμοια με τον τύπο με καμάρα, με κιονοστοιχία. Γνωστά παραδείγματα περιλαμβάνουν (στην Πελοπόννησο): τη Θεοτόκο στο Ανήλιο Ηλείας (αρχή του 13^{ου} αιώνα), τον Άγιο Ανδρέα στη Λόγγα της Μεσσηνίας (2^{ου} και μέσα του 10^{ου} αιώνα), τη Μονή Γοργοϋπήκου στην Τσιπιάνα της Αρκαδίας (τέλος του 14^{ου} αρχή του 15^{ου} αιώνα) (στην Αττική) Αγία Ζωή και Άγιος Σπυρίδων κοντά στο Ωρολόγιο της Κυρήστου στην Αθήνα (μετά - Βυζαντινά). Και Άγιος Θεόδωρος στο παλιό κοιμητήριο στις Κουκουβάουνες Αττικής (μετά - Βυζαντινή) (στην Εύβοια) Άγιος Νικόλαος στην Ιστιαία (Παλαιολόγου). (Στην κεντρική Ελλάδα) το καθολικόν στην Αγία μονή (Μεταμόρφωση του Σωτήρα), στα Καμένα Βούρλα (11^{ου} ή 12^{ου} αιώνα) (στη Μακεδονία), Άγιος Νικόλαος Ορφανός Θεσσαλονίκης (τέλος 13^{ου} - αρχή 14^{ου} αιώνα) (στη Βουλγαρία) Άγιο Στέφανο στη Μεσημβρία (10^{ου} αιώνα) (στη Β. Ήπειρο - Αλβανία) η μετά - Βυζαντινή στοά στο Τσιφλίκι κοντά στο Βουθρωτό (11^{ου} - 14^{ου} αιώνα).

Αυτή η υπόθεση, ωστόσο, δηλ. ότι η εκκλησία ήταν αρχικά με τριών διαδρόμων στοά, χρειάζεται να επιβεβαιωθεί από εκσκαφές σε σημεία που λογικά θα περιμέναμε να βρούμε το βόρειο και νότιο τοίχο της. Αν αυτή η υπόθεση αποδειχθεί σωστή, τότε το σχήμα της - στοά με εναλλασσόμενες κολώνες και διπλής καμάρας στοά - θα έπρεπε να συσχετιστεί με τη μέσο - Βυζαντινή περίοδο.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Δύο στρώσεις από χρωματισμένη διακόσμηση υπάρχει στην εκκλησία μας τη Μεταμόρφωση. Σύμφωνα με την κτητορική αναγραφή το πρόγραμμα είναι ως ακολούθως.

Το ιερό: Μία ενθρονισμένη Πλατυτέρα κρατώντας τον Χριστό παιδί, εμφανίζεται στο βάθος της αψίδας. Αυτή πλευρίζεται από δύο λατρευτούς Αρχαγγέλους, τον Μιχαήλ στα αριστερά και τον Γαβριήλ στα δεξιά. Και οι δύο Αρχάγγελοι κρατούν σκήπτρα και αναγνωρίζονται από τα αρχικά τους που είναι χαραγμένα στα αντίστοιχα φωτιστάκια. Ο Μελισμός (το σπάσιμο του Κυρίου) και οι ισότιμοι Αρχιεράρχες εμφανίζονται στο μισό κυλινδρικό της αψίδας, κάτω από την Πλατυτέρα.

Μία ζωγραφισμένη με φυλλωσιά διακοσμημένη λωρίδα χωρίζει και τις δύο σκηνές στην πάνω και κάτω πλευρά αντιστοίχως. Από βορρά προς νότο οι ιεράρχες - δύο σε κάθε πλευρά - περιλαμβάνουν τους Αγίους Επιφάνιο, Βασίλειο και Ιωάννη τον Χρυσόστομο και Γρηγόριο το Θεολόγο, οι οποίοι κρατούν ανοιγμένους εγγραμμένους πάπυρους. Κάτω από το παράθυρο βλέπουμε το Χριστό παιδί, ξαπλωμένο πάνω σε ένα δίσκο. Ένα σεραφέιμ εμφανίζεται πάνω από το παράθυρο.

Απεικονισμένοι στον ανατολικό τοίχο σε κάθε πλευρά της αψίδας είναι ο Αγ. Στέφανος, ο πρωτομάρτυρας (βόρεια πλευρά) και ο Αγ. Σπυρίδων της Τριμυθούνας (η αναγραφή λέει «Τριμύθιον») που παρουσιάζεται σε μετωπική στάση κρατώντας ένα ευαγγέλιο στο στήθος του, τα χέρια του καλυμμένα από το φελόνιο του. Αυτός επίσης φοράει το χαρακτηριστικό πλεχτό καπέλο το. Ζωγραφισμένη διακόσμηση από φυλλωσιές υπάρχει πάνω από τις δύο πλευρές, ενώ η ψηλότερη ζώνη απεικονίζει τον Αρχάγγελο Γαβριήλ (βόρεια) και τη Θεοτόκο (νότια), με άλλα λόγια τη σκηνή του Ευαγγελισμού.

Στο τρίγωνο μεταξύ της κορυφής της αψίδας και του ταβανιού απεικονίζεται η Ανάληψη.

Απεικονισμένη στο χαμηλότερο σημείο του βόρειου τοίχου είναι το όραμα του Αγ. Πέτρου της Αλεξανδρείας, εν μέρει καταστραμμένη από την τελευταία επέκταση της αψίδας, μέσα στην περιοχή όπου υπάρχει ένα μικρό θολωτό άνοιγμα. Στην αριστερή κολώνα της αψίδας είναι μία άγνωστη φιγούρα. Ο Αγ. Ιωσήφ εμφανίζεται στα δεξιά της κολώνας.

Το πρώτο επεισόδιο της Μετάληψης των Αποστόλων (Μετάδοση) απεικονίζεται στη μεσαία ζώνη του βόρειου τοίχου, όπου μόνο έξι από τους Αποστόλους φαίνονται να πλησιάζουν το Χριστό. Η διαθέσιμη επιφάνεια εδώ ήταν ούτως η άλλως μικρή (οι άλλοι έξι Απόστολοι του δεύτερου επεισοδίου απεικονίζονται στο νότιο τοίχο του ναού).

Στο νότιο τοίχο του ναού, μία εικονογραφημένη ζώνη εμφανίζεται στη χαμηλότερη ζώνη. Πιο ψηλά βλέπουμε ολόκληρους τους Αγ. Ελευθέριο και Πατάπιο με επισκοπικό ένδυμα. Ο Πατάπιος κρατά κλειστό το Ευαγγέλιο προς το μπαουλάκι του και τα χέρια του καλύπτονται από το φαιλόνιό του, ακριβώς όπως και ο Αγ. Σπυρίδωνας αναφέρθηκε παραπάνω.

Το δεύτερο επεισόδιο της Μετάληψης των Αποστόλων εμφανίζεται στη μεσαία ζώνη. Αυτό αποτελεί τη συμπλήρωση του πρώτου επεισοδίου που αναφέρθηκε προηγουμένως και τα δύο επεισόδια εμφανίζονται στους τοίχους του ναού, αλλά είναι τοποθετημένα σε μια απόσταση το ένα από το άλλο. Η Γέννηση του Χριστού εμφανίζεται στην πάνω ζώνη.

Ορατοί στο βόρειο τοίχο του ναού, στη χαμηλότερη θέση, κάτω από μία σειρά από ζωγραφισμένες καμάρες είναι οι εξής: από αριστερά προς δεξιά Άγιος Κων/νος, μία κατεστραμμένη εικόνα της Αγ. Ελένης, ο Αγ. Γεώργιος ο τροπαιοφόρος και ο Αγ. Δημήτριος ο Μυροβλύτης (και οι δύο με στρατιωτική στολή) και ο Χριστός και ο Αγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Στη μεσαία ζώνη, από αριστερά προς τα δεξιά, βλέπουμε την Απιστία του Θωμά, το θαύμα της Κανά (εικόνα 19) και τη θεραπεία του παραλυτικού. Η τελευταία εικόνα είναι σε δύο μέρη, η πρώτη απεικονίζει το θαύμα το ίδιο και η δεύτερη τον θεραπευμένο άντρα να σηκώνει το κρεβάτι του. Η πάνω ζώνη περιλαμβάνει την προδοσία, τη σταύρωση και την ενθρόνιση, αλλά τα πάνω μέρη αυτών των απεικονίσεων έχουν καταστραφεί.

Η χαμηλότερη ζώνη του νότιου τοίχου του ναού απεικονίζει μία σειρά από αγίους κάτω από μία σειρά ζωγραφισμένων αψίδων, Αγ. Νικόλαο το Θαυματουργό και Ορφανοτρόφο, τον Ιωάννη τον Ελεήμονα, Θεόδωρο των Τερών και τον Θεόδωρο Στρατηλάτη (και οι δύο με στρατιωτική στολή). Οι Αγ. Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός και Βαρβάρα, η τελευταία ντυμένη με μεγαλοπρεπές ένδυμα και φοράει στολισμένο κάλυμμα της κεφαλής.

Η μεσαία ζώνη απεικονίζει την είσοδο στην Ιερουσαλήμ, τον τελευταίο Δείπνο (όπου ο Χριστός απεικονίζεται με τον παλιότερο τρόπο, καθισμένος στο πλάι, ενώ οι μαθητές είναι τοποθετημένοι κατά μήκος μιας από της μακριές πλευρές του τραπεζιού) και το πλύσιμο των ποδιών. Η πάνω ζώνη αποτελείται από μία παράσταση του Χριστού στο Ιερό, τη Βάπτισή και την Ανάστασή του Λαζάρου.

Ο Νάρθηκας: Ο Χριστός ο Παντοκράτωρ (Παντοδύναμος) να κρατά ανοιχτό το ευαγγέλιο εμφανίζεται στον τρούλο. Στο κοίλο μέρος χαμηλότερα, ανάμεσα σε τέσσερα παράθυρα, οχτώ όρθιοι προφύτες απεικονίζονται σε ζευγάρια: Ο Δαβίδ Σολομών (βορειοανατολικά), Ιερεμίας – Ζαχαρίας (βορειοδυτικά), Δανιήλ – Χαβακούκ (νοτιοδυτικά) και Μωϋσής – Μελχισεντέκ (νοτιοανατολικά).

Μεταξύ καθενός απ' αυτά τα ζευγάρια – φιγούρες εμφανίζεται ένα σεραφεΐμ με το εντυπωσιακό νεανικό πρόσωπο. Το πάνω ημισυ του σεραφεΐμ έχει καλυφθεί από τη φιγούρα του παντοκράτωρ. Κάτω από τη ζώνη με τους προφύτες είναι μία λωρίδας διακοσμητικής φυλλωσιάς, διακεκομμένη από τα κοιλώματα των παραθύρων. Οι προτομές – μενταγιόν των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης εμφανίζονται σε κάθε πλευρά των Ευαγγελιστών στις μπροστινές αψίδες που στηρίζουν τη βάση του τρούλου.

Σε κάθε πλευρά του Ευαγγελιστού Ιωάννη εμφανίζονται ο Ιωνάς και ο Μαλαχίας, στ' αριστερά του Λουκά ο Ααρών και αριστερά του Μάρκου ο Ιεζεκιήλ. Οι ξεθωριασμένες εγγραφές στα απομεινάρια των μενταγιόν δεν επιτρέπουν την αναγνώρισή τους.

Η χαμηλότερη ζώνη του δυτικού τοίχου του νάρθηκα απεικονίζει τον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο (εικόνα 20) και Αγ. Αναστασία τη Φαρμακολύττρα (νότια της Εισόδου που οδηγεί από τον έξω νάρθηκα), Αγ. Ευθυμία και Αγ. Αντώνιο (προς τα βόρεια). Η κτητορική εγγραφή πάνω από την είσοδο είναι πλευρισμένη από ζωγραφισμένες λωρίδες διακοσμητικής φυλλωσιάς. Υψηλότερα βλέπουμε την απεικόνιση της Εισόδου της Θεοτόκου στο Ναό.

Στ' αριστερά της Εισόδου ο Αγ. Πηγάσιος εμφανίζεται στη σοφίτα του νότιου θόλου. Στα δεξιά της Εισόδου είναι μια άγνωστη φιγούρα στη σοφίτα του θόλου στη βόρεια πλευρά. Η Είσοδος είναι αξιοσημείωτη για την ασυνήθιστη κατεύθυνση που η πομπή παίρνει από δεξιά στ' αριστερά. Το αριστερό φύλλο περιέχει την απεικόνιση του Αρχιερέα Ζαχαρία να φορά μανδύα διακοσμημένο με γράμματα.

Η χαμηλότερη ζώνη του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα περιλαμβάνει τον Αγ. Ιάκωβο τον αδελφόθεο (βόρεια της εισόδου του ναού) και τη Θεοτόκο (νότια). Δύο κάθετες λωρίδες φυλλωσιάς εμφανίζονται στην κάθε πλευρά της πόρτας τους παραστάτες. Χρωματιστή φυλλωσιά εμφανίζεται πάνω από την απεικόνιση του Αγ. Ιακώβου και υψηλότερα ακόμη βλέπουμε τον Αγ. Γρηγόριο τον Παλαμά (σοφίτα της αψίδας της νότιας πλευράς). Πάνω από την εικόνα της Θεοτόκου είναι μία γραμμική διακόσμηση. Και παραπάνω ένας άγνωστος προφήτης (σοφίτα της αψίδας της νότιας πλευράς).

Μία χρωματιστή από τρεις σειρές προιονωτά δόντια λωρίδα εμφανίζεται πάνω από την θολωτή είσοδο. Ψηλότερα ακόμα είναι μία σκαλιστή ζώνη, το τέλος της οποίας είναι διακοσμημένη με χρωματιστή φυλλωσιά. Στο κέντρο της ζώνης είναι τρία μενταγιόν – προτομές απεικονίζοντα έναν άγνωστο Άγιο, τον Αγ. Σάμωνα και Αγ. Γουρί.

Στην αψίδα στο κέντρο του βόρειου τοίχου του νάρθηκα, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ απεικονίζεται σε στρατιωτική στολή, κρατώντας ένα σπαθί. Στ' αριστερά του Αρχαγγέλου στη ζώνη χαμηλά, είναι η Αγ. Παρασκευή και στη δεξιά ο Αγ. Ευθύμιος. Στα δεξιά του Αγ. Ευθυμίου, στον παραστάτη της εισόδου που οδηγεί από το νάρθηκα στο ναό, είναι ο Αγ. Πέτρος να κρατά μία κλειστή περγαμηνή.

Στη μεσαία ζώνη είναι ο Αγ. Αρτέμιος στ' αριστερά και ο Αγ. Βίκτορας στα δεξιά και παραπέρα στα δεξιά ακόμη είναι ο Αγ. Μηνάς που εμφανίζεται στη σοφίτα της αψίδας που οδηγεί στο ναό. Όλοι φορούν κοσμικές ενδυμασίες. Στην πάνω ζώνη στ' αριστερά της σοφίτας της αψίδας του δυτικού τοίχου είναι ο Αγ. Ιωασάμ με βασιλική περιβολή και στέμμα.

Μία χρωματιστή διακοσμητική λωρίδα εμφανίζεται στην κεντρική πλάκα της αψίδας. Στα δεξιά, στη σοφίτα της ανατολικής αψίδας και από τον πάτο ως την κορυφή είναι οι Προφύτες Ιωσής και Μικαίας. Στην κεντρική πλάκα της αψίδας είναι ένα σεραφείμ. Ο Χριστός απεικονίζεται ανάμεσα στην αψίδα στη μέση του νότιου τοίχου του νάρθηκα. Στον παραστάτη της εισόδου που οδηγεί στο νάρθηκα, ακριβώς απέναντι από τη φιγούρα του Αγ. Πέτρου, είναι ο Αγ. Παύλος κρατώντας ένα πλούσια διακοσμημένο και δεμένο βιβλίο.

Στη χαμηλότερη ζώνη, στ' αριστερά του Χριστού είναι ο Αγ. Σάββας ο Ηγιασμένος και στα δεξιά η Αγ. Θέκλα η Πρωτομάρτυρα. Ο Αγ. Βιντσέντζος εμφανίζεται στη μεσαία ζώνη στ' αριστερά, στη σοφίτα της αψίδας στο άνοιγμα του ναού. Στ' αριστερά του Χριστού στο ίδιο επίπεδο είναι ο Προφήτης Ενώχ και στα δεξιά ο Αγ. Τρύφων.

Στην πάνω ζώνη, στη σοφίτα της ανατολικής καμάρας και από κάτω προς τα πάνω εμφανίζεται: ο προφήτης Ιωήλ και Ομπάντιας σε μενταγιόν – προτομή και ένα σεράφειμ στην κεντρική πλάκα. Ο Αγ. Βαρλαάμ απεικονίζεται στη σοφίτα της δυτικής καμάρας και μία διακοσμητική λωρίδα καταλαμβάνει την κεντρική πλάκα.

Ο Έξω – νάρθηκας: Το πάνω μέρος του ανατολικού τοίχου, πάνω από την είσοδο του νάρθηκα, διατηρεί μέρος της Ημέρας της Κρίσης.

Χρωματιστές διακοσμήσεις στη δυτική πρόσοψη της εκκλησίας: στον δυτικό τοίχο πάνω από την αψίδα στο Πρέκι, πάνω από την είσοδο, ίχνη υπάρχουν από μία χρωματιστή διακοσμητική λωρίδα με γεωμετρικά μοτίβα. Ίχνη από χρωματιστές διακοσμήσεις εμφανίζονται πάνω απ' αυτή τη λωρίδα. Η ζωγραφιά θα κάλυπτε την προηγούμενη κέραμο – πλαστική διακόσμηση (της μικροσκοπικές κούπες) και μπορεί να απεικόνιζαν τη Μεταμόρφωση στη οποία η εκκλησία είναι αφιερωμένη.

Ένας χρωματιστός σταυρός εμφανίζεται στο βόρειο τοίχο πάνω από τον φεγγίτη του τρούλου.

Οι εικόνες του Τέμπλου: στη χαμηλότερη θέση, αριστερά της Ωραίας Πύλης, υπάρχει η εικόνα του Αγ. Αναστασίου και δεξιά ένας φτερωτός Αγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος. Οι ηγεμονικές εικόνες περιλαμβάνουν: τη Θεοτόκο Οδηγήτρια, με αμυδρά διατηρημένη εγγραφή και ημερομηνία (ίσως 1800) και μία εικόνα του Χριστού.

Οι εναπομείνουσες εικόνες έχουν αντικατασταθεί από καινούργιες εκδοχές.